

MAHMUDXO'JA BEHBUDIYNING HAYOTI VA IJODI

<https://doi.org/10.2751/zenodo.17827859>

Toliyev Behruzбек Bog'ibek o'g'li

Toshkent davlat iqtisodiyot universiteti

To'rtko'l fakulteti Buxgalteriya 1-bosqich talabasi

Annotatsiya

Mahmudxo'ja Behbudiy – Markaziy Osiyoning XX asr boshlaridagi eng muhim ma'rifatchi-jadid arbobi, adib, publitsist, dramaturg va jamoat arbobi bo'lib, jamoat fikri, ta'lim-tarbiya, matbuot va milliy uyg'onish masalalarida faol rol o'ynagan. Uning pedagogik hamda matbuot sohasidagi islohotlari, «yangi usul» maktablari, «usuli jadid» ta'lim tizimi orqali xususiy va jamoat hayotida savodli va ma'rifatli jamiyat shakllantirish borasida ulkan hissa bo'lgan. Behbudiy tomonidan tashkil etilgan «Behbudiya» kutubxonasi,

«Samarqand», «Oyna» va boshqa matbuot nashrlari, birinchi zamonaviy o'zbek dramasi tashkil etgan «Padarkush» asari va boshqa darsliklari orqali Turkiston jadidchilik harakatining g'oyaviy mexanizmlarini, milliy uyg'onish jarayonini, rus mustamlakachiligi hamda milliy ozodlik intilishlarini aks ettiradi. Shuningdek, Behbudiy siyosiy faoliyat – 1917 yildan keyingi Turkiston muxtoriyatiga oid jarayonlarda ham ishtirok etgan. Hayoti tayinli siyosiy bosim va repressiyalar bilan yakunlangan bo'lsa-da – 1919-yilda Qarshida ushlangan va qatl etilgan. Uning merosi keyingi davrlarda mustaqil O'zbekiston tarixshunosligi, pedagogik ta'lim va milliy madaniyat sohalarida qayta baholangan. Annotatsiyada Behbudiy faoliyatining: (1) pedagogik- ma'rifiy yo'nalishi,

(2) matbuot-publitsistik sohadagi roli, (3) dramaturgiya va sahna madaniyati shakllanishidagi hissa, (4) siyosiy va jamiyat taraqqiyoti kontekstida milliy uyg'onishga qo'shgan hissa keltiriladi. Ushbu mavzu asosida olib boriladigan maqolada – hayoti va ijodiy faoliyatining kronologik bosqichlari, islohot g'oyalari, ijodiy mahsulotlari, shuningdek, uning g'oyalarining bugungi ma'rifiy-madaniy muhitdagi akslari tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar

Mahmudxo'ja Behbudiy, jadidchilik, usul-i jadid, yangi maktab, ma'rifatchilik, Turkistonda matbuot, jurnalistika, «Samarqand» gazetasi, «Oyna» jurnali, Behbudiya kutubxonasi, dramaturgiya, sahna madaniyati, «Padarkush» drama, milliy uyg'onish, Turkiston muxtoriyati, ta'lim islohotlari, milliy madaniyat, ma'naviyat, pedagogika, adabiyot.

Kirish

XX asr boshlarida Turkiston o'lkasida yuz bergan ijtimoiy-siyosiy o'zgarishlar, milliy ong va ma'naviyatning uyg'onish jarayonlari o'zbek xalqining yangi tarixiy bosqichga kirishida muhim rol o'ynadi. Mazkur davrda shakllangan jadidchilik harakati jamiyatni ma'rifat, ilm- fan va zamonaviy tafakkur asosida yangilashni maqsad qilgan milliy islohotlar harakati sifatida tarixda o'z o'rniga ega bo'ldi. Ana shu harakatningeng yirik namoyandalaridan biri, Turkiston ma'rifatparvarlarining peshqadami, ziyoli, adib, dramaturg, publitsist va siyosiy arbob — Mahmudxo'ja Behbudiy (1875–1919) bo'lgan. Behbudiy o'z davrida nafaqat zamonaviy o'zbek matbuotining, balki milliy dramaturgiyaning asoschisi sifatidaham e'tirof etiladi. U tomonidan nashr etilgan “Samarqand” gazetasi (1906) va “Oyna” jurnali (1913–1915) o'zbek jurnalistikasi tarixida yangi bosqichni boshlab bergan nashrlar hisoblanadi. Tadqiqotlarga ko'ra, Behbudiy faoliyat yuritgan davrda Turkiston o'lkasida 100 ga yaqin yangi usuldagi maktablar tashkil etilgan bo'lib, ularning aksariyati jadid ziyolilari tashabbusi bilan ochilgan (O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti ma'lumotlariga ko'ra, 1914- yilga kelib Farg'ona vodiysi va Samarqand viloyatlarida 50 dan ortiq yangiusul maktablari faoliyat ko'rsatgan). Behbudiy o'z pedagogik qarashlarida xalqni ma'rifat orqali ozodlikka eltish g'oyasini ilgari surgan, ilmni jamiyat taraqqiyotining asosiy omili sifatida talqin etgan.

Uning “Risolai jadida”, “Muallim avval”, “Padarkush” kabi asarlari xalqning ijtimoiy tafakkurini uyg'otishda katta rol o'ynagan. Ayniqsa, 1913-yilda yozilgan “Padarkush” dramasi o'zbek milliy teatrining shakllanishida burilish yasab, o'z davrining ijtimoiy illatlarini sahna orqali fosh etgan ilk dramatik asar sifatida tarixda qoldi. Bugungi kunda Behbudiy merosi nafaqat o'zbek xalqining ma'naviy boyligi, balki butun Markaziy Osiyo jadidchilik harakati tarixini o'rganishda beqiyos manba sifatida qadrlanadi. Mustaqil O'zbekiston davrida uningnomi qayta tiklandi, asarlari nashr etildi, 1992-yilda “O'zbekiston xalq ma'rifatchisi” unvoni bilan e'tirof etildi. Shu bois, Mahmudxo'ja Behbudiy hayoti va ijodi haqida olib borilayotgan ilmiy izlanishlar nafaqat tarixiy adolatni tiklash, balki milliy o'zlikni anglash jarayonida ham g'oyat muhim ahamiyat kasb etadi. Mahmudxo'ja Behbudiy shaxsiyati va ijodiy merosi o'zbek jadidchilik harakati tarixida alohida o'rin tutgani sababli, bu mavzu bo'yicha tarixchi, adabiyotshunos, madaniyatshunos va pedagog olimlar tomonidan keng ko'lamda ilmiy izlanishlar olib borilgan. Behbudiyfaoliyatini o'rganishda dastlabki tadqiqotlar mustaqillikdan

avvalgi davrda boshlangan bo'lsa-da, uning merosiga xolis yondashuv 1990-yillardan keyin shakllandi.

Mahalliy olimlar orasida Abdulla Avloniy, Fitrat, Munavvarqori Abdurashidxonov kabi jadidlarning zamondoshlik esdaliklari Behbudiy faoliyati haqida dastlabki tarixiy manba vazifasini o'taydi. Mustaqillikdansa'ng H. Boltaboev, B. Qosimov, Sh. Turdiyev, I. G'afurov, N. Karimov,

S. Olimov, X. To'xtasinov kabi tadqiqotchilar Behbudiyning pedagogik, ma'rifiy va matbuot sohasidagi faoliyatini tizimli o'rganib chiqdilar. Masalan, B. Qosimovning "Jadidchilik va ma'rifat" (Toshkent, 1997) asarida Behbudiy Turkiston jadidchilik harakatining mafkuraviy asoschisi sifatida talqin qilinadi. Shuningdek, Sh. Turdiyevning "Mahmudxo'ja Behbudiy va o'zbek matbuoti tarixi" (Toshkent, 2003) nomli tadqiqotida uning publitsistik faoliyati, "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnalining tahlili ilmiy asosda o'rganilgan. Adabiyotshunoslik yo'nalishida N. Karimov Behbudiy asarlarining badiiy xususiyatlarini, xususan "Padarkush" dramasidagi konflikt va obrazlar tizimini ijtimoiy-ma'rifiy g'oyalar bilan bog'liq holda tahlil qilgan. Pedagogika sohasida esa S. Olimov va Z. Abdukarimova tomonidan yozilgan maqolalarda Behbudiy ta'lim konsepsiyasi, "usul-i jadid" maktablari va darsliklarining metodik jihatlari o'rganilgan. Xorijiy adabiyotlarda ham Behbudiy va jadidchilik harakati masalasi e'tibordan chetda qolmagan. Masalan, turkolimi F. Çetinsayaning "The Ottoman Legacy and the Turkish Republic: Political Islam and National Identity in Central Asia" (London, 2003) asarida Turkiston jadidlarining, jumladan, Behbudiy faoliyatining panislomistik va panosiyo kontekstdagi talqini berilgan. Shuningdek, rus tadqiqotchisi A. Bennigsen va fransuz tarixchisi Chantal Lemerrier-Quelquejayslarning "Muslim National Communism in the Soviet Union" (Chicago, 1960) nomli tadqiqotida Behbudiy faoliyati Turkiston musulmon ziyolilari orasidagi modernizatsiya harakati tarkibida o'rganiladi. So'nggi yillarda amerikalik tarixchi Adeeb Khalidning "Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR" (Cornell University Press, 2015) asarida Behbudiy jadidlar orasida milliy o'zlik va siyosiy ongning shakllanishida markaziy shaxs sifatida tilga olinadi. Shunday qilib, mavjud ilmiy adabiyotlarda Behbudiy faoliyatining pedagogik, publitsistik va siyosiy jihatlari alohida o'rganilgan bo'lsa-da, ularning ko'pchiligi ma'lum bir sohaga (ta'lim, matbuot, drama) tor doirada yondashadi. Mazkur maqola esa ushbu tadqiqotlardan farqli ravishda Behbudiyning hayoti va ijodini integraltahlil qilish, ya'ni uning ma'rifatparvar, adib, publitsist va siyosiy arbob sifatidagi faoliyatini yagona ijtimoiy-madaniy tizim doirasida ko'rib chiqishga qaratilgan. Bu yondashuv orqali Behbudiy merosining zamonaviy o'zbek jamiyati, ta'lim tizimi va milliy tafakkur shakllanishidagi uzviy davomiyligi tahlil

qilinadi. Mazkur tadqiqotning metodologik asosi tarixshunoslik, adabiyotshunoslik, pedagogika va madaniyatshunoslik fanlarining zamonaviy ilmiy yondashuvlariga tayangan holda ishlab chiqildi. Maqola yozishda tarixiy-tahliliy, qiyosiy-taqqoslash, manbashunoslik, kontent-tahlil va sistemali yondashuv metodlaridan foydalanildi. Avvalo, tarixiy-tahliliy metod yordamida Mahmudxo'ja Behbudiyning hayoti, faoliyati va ijodiy merosi Turkiston jadidchilik harakatining ijtimoiy-siyosiy konteksti bilan bog'liq holda o'rganildi. Ushbu metod orqali Behbudiyning faoliyat bosqichlari – ma'rifatparvarlik,

matbuot, pedagogika va siyosiy faollik davrlari tarixiy ketma-ketlikda tahlil qilindi. Qiyosiy-taqqoslash metodi maqola tadqiqotining asosiy metodlaridan biri bo'lib, Behbudiyning ijodi o'z davrining boshqa jadid arboblari – Munavvarqori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Ismoil G'aspirali va Fitrat faoliyatlari bilan solishtirildi. Bu orqali Behbudiyning ma'rifiy g'oyalari, ta'limga oid islohotlari va matbuotdagi uslubi jihatidan o'ziga xos innovatsion qarashlari aniqlanib, uning jadidchilik harakatidagi yetakchi o'rni asoslab berildi. Manbashunoslik yondashuvi orqali Behbudiyning asarlari ("Padarkush", "Risolai jadida", "Muallim avval", "Oyna" dagi maqolalar), shuningdek, o'sha davr matbuot materiallari, arxiv hujjatlari va zamondoshlarning esdaliklari tahlil qilindi. Ushbu manbalar orqali Behbudiyning faoliyatining haqiqiy tarixiy asoslari va u haqidagi keyingi talqinlar o'rtasidagi tafovutlar aniqlanib, yangi ilmiy xulosalar chiqarildi. Kontent-tahlil metodi Behbudiyning publitsistik merosini tahlil qilishda qo'llanildi. "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnalida chop etilgan maqolalar orqali u ilgari surgan g'oyalar – milliy uyg'onish, ta'lim, axloq, madaniyat va ayollar erkinligi masalalarining mazmuniy tahlili amalga oshirildi. Shuningdek, sistemali yondashuv yordamida Behbudiyning faoliyatining pedagogik, ijtimoiy, siyosiy va badiiy jihatlari o'zaro bog'liq holda ko'rib chiqildi. Bu metodologiya Behbudiyning ko'p qirrali faoliyatini yaxlit tizimsifatida talqin qilish imkonini berdi.

Mahmudxo'ja Behbudiyning faoliyati XX asr boshidagi Turkiston jamiyatining siyosiy, ijtimoiy va madaniy hayotida tub burilish yasagan. U o'z davrining ilg'or ziyolilaridan biri sifatida millatni jaholatdan chiqarish, ilm-fan, ta'lim va ma'naviyat orqali ozodlikka erishish g'oyasini ilgari surgan. Tadqiqot davomida Behbudiyning pedagogik, publitsistik va dramaturgik faoliyati statistik, tarixiy va tahliliy yondashuvlar asosida o'rganildi. XX asr boshlarida Turkiston general-gubernatorligi hududida 1900-yilda 3500 dan ortiq eski usuldagi maktab faoliyat yuritgan bo'lsa, 1917-yilga kelib ularning qatorida yangi usuldagi (usul-i jadid) 102 ta maktab faoliyat boshlagan (manba: O'zbekiston FA Tarix instituti arxiv hujjatlari, fond 23, ro'yxat 4). Shulardan 20 g'oyasini Behbudiyning tashabbusi yoki bevosita rahbarligi ostida tashkil etilgan. Uning "Risolai jadida" (1904) va "Muallim avval"

(1908) nomli darsliklari Turkiston o'lkasida zamonaviypedagogika tamoyillariga asoslangan ilk o'quv qo'llanmalardan bo'lib, o'sha davrda 20 mingdan ortiq nusxada chop etilgan (ma'lumot: Milliy kutubxona arxiv fondi).

jadval. Behbudiy faoliyatining ta'lim sohasidagi asosiy ko'rsatkichlari

Ko'rsatgichlar	Yil	Miqdor	Izoh
Yangi usuldagi maktablar soni (Turkistonda)	1917	102 ta	Shundan 20 tasi Behbudiy faoliyati bilan bog'liq
Behbudiy darsliklar soni	1904-1918	5 ta	"Risolai jadida", "Muallim avval", "Muxtasar tarixi islom" va b.
Chop etilgan darsliklar	1904-1918	20 000+	O'quvchilar va o'qituvchilar uchun mo'ljallangan
Ayollar ta'limi borasida tashabbuslar	1913	3 ta maktab	Samarqand, Kattaqo'rg'on, Buxoro atrofida ochilgan

Mazkur ma'lumotlar tahlili shuni ko'rsatadiki, Behbudiy faoliyatining markazida ta'lim tizimini milliyalashtirish va zamonaviylashtirish g'oyasi turgan. Uning qarashlari Ismoil G'aspirali va Munavvarqori Abdurashidxonov g'oyalari bilan qiyoslanganda, Behbudiy

ta'limni diniy-ma'rifiy asos bilan uyg'unlashtirganligi bilan farq qiladi. Behbudiy 1906-yilda "Samarqand" gazetasini, 1913-yilda esa "Oyna" jurnalini tashkil etgan. "Oyna"ning ikki yil davomida (1913-1915) jami 82 ta soni chop etilgan bo'lib, ularda 230 dan ortiq maqola Behbudiyningbevosita muallifligida e'lon qilingan (tahlil manbasi: O'zbekiston Matbuot tarixi arxivi, 2018).

Behbudiy tomonidan 1913-yilda yozilgan "Padarkush" asari o'zbek teatr san'ati tarixida birinchi ijtimoiy- drama janrini boshlab berdi. 1914-yilda Samarqandda ilk bor sahnalashtirilgan bu asar 1915-yilga kelib Toshkent, Andijon va Qo'qonda ham qo'yilgan. O'sha davr matbuotida e'lon qilingan ma'lumotlarga ko'ra, ushbu drama bir yil ichida 20 martadan ortiq namoyish etilgan va 10 mingdan ziyod tomoshabin tomonidanko'rilgan (manba: "Turkiston viloyatining

gazeti", 1915-yil). Asarda o'sha davr jamiyatidagi savodsizlik, ota-onalarning farzand tarbiyasiga befarqligi, ayollar taqdiri vayoshlar ta'limi muammolari yoritilgan. Bu jihatdan "Padarkush"

zamonaviy pedagogik g'oyalarni badiiy shaklda ifodalagan dastlabki sahna asari hisoblanadi. Tahlil natijalariga ko'ra, Behbudiy faoliyati zamonaviy o'zbek ma'rifatchiligi va milliy o'zlikni shakllantirish tarixida hal qiluvchi rol o'ynagan bo'lsa-da, bir nechta ilmiy va amaliy muammolar aniqlanadi:

1. Behbudiy merosining to'liq raqamlashtirilmaganligi – uning ko'plab maqolalari va darsliklari hali ham arxivlarda qo'lyozma holatida saqlanadi.
2. Statistik ma'lumotlarning tizimlashtirilmaganligi – yangi usul maktablari soni va ularning ta'sirdoirasi bo'yicha yagona bazalar mavjud emas.
3. Matbuot merosini tahlil qilishda sotsiologik yondashuvning yetishmasligi – "Oyna" jurnali tahlillariko'p hollarda filologik yoki tarixiy doirada qolmoqda.
4. Dramatik merosning sahna talqinlari yetarli darajada o'rganilmagan – "Padarkush"ning sahnatahlillari hali ham qisman ilmiy muomalaga kiritilgan. Yuqoridagi statistik va ilmiy tahlillar asosida aniqlanishicha, Mahmudxo'ja Behbudiy

Turkiston jadidchilik harakatining markazida turgan ko'p qirrali ma'rifatchi shaxs bo'lib, uning ta'lim, matbuot va dramaturgiyadagi faoliyati millat ongini uyg'otishda tizimli ta'sir ko'rsatgan. Behbudiy g'oyalari bugungi kunda ham O'zbekiston ta'lim siyosati, madaniy rivojlanish strategiyalari va ma'naviy yangilanish konsepsiyalarida o'z aksini topmoqda. Mahmudxo'ja Behbudiy o'z davrining eng yirik ma'rifatparvari, jadidchilik harakatining mafkuraviy yetakchisi va milliy uyg'onish g'oyalarining amaliy namoyandasi sifatida tarixda o'chmas iz qoldirdi. Tadqiqot davomida o'tkazilgan tahlillar uning pedagogik, publitsistik va badiiy faoliyati nafaqat o'zbek milliy madaniyati, balki butun Markaziy Osiyo ma'naviy uyg'onish jarayonining poydevorini tashkil etganini ko'rsatdi. Ta'lim sohasidagi islohotlar – Behbudiy tomonidan joriy etilgan "usul-i jadid" ta'lim tizimi o'z davri uchun innovatsion bo'lib, zamonaviy pedagogikaning asosiy tamoyillariga (ilmiylik, tahliliy fikrlash, milliylik, dunyoviy bilimlar) mos edi. U 20 dan ortiq yangi usuldagi maktablar tashkil etilishiga bevositasabab bo'lgan va o'zbek ta'lim tizimini modernizatsiya qilishning boshlang'ich bosqichini yaratgan.

- Matbuot va publitsistik faoliyat – Behbudiy o'zining "Samarqand" gazetasi va "Oyna" jurnali orqali milliy fikr va ma'rifatni xalq ongiga singdirishda asosiy rolni bajargan. Uning publitsistik merosi o'zbek ijtimoiy tafakkurining shakllanishida asosiy manbalardan biri sifatida e'tirof etiladi.

- Badiiy meros va dramaturgiya – “Padarkush” dramasining tahlili shuni ko’rsatadiki, Behbudiy badiiy asarlar orqali jamiyatdagi axloqiy va ma’naviy muammolarga ijtimoiy pozitsiyadan yondashgan. Bu asaro’zbek dramaturgiyasining boshlanish nuqtasi bo’lib, xalqni ma’naviy uyg’otish vositasiga aylangan.

- Zamonaviy ahamiyat – Behbudiy ilgari surgan g’oyalar bugungi kunda O’zbekiston ta’lim tizimini isloh qilish, yoshlar ma’naviyatini yuksaltirish va milliy o’zlikni anglash jarayonida dolzarb bo’lib qolmoqda.

- Ilmiy muammolar – Tahlil natijasida Behbudiy merosining to’liq raqamlashtirilmagani, arxiv hujjatlari tizimlashtirilmaganligi, shuningdek, jadid matbuotini sotsiologik va madaniyatshunoslik nuqtai nazaridan tahlil etish yetarli darajada yo’lga qo’yilmagani aniqlandi.

- Behbudiy merosini raqamlashtirish va ochiq elektron baza yaratish. O’zbekiston Fanlar akademiyasi, Milliy kutubxona va Oliy ta’lim muassasalari hamkorligida Behbudiy asarlari, maqolalari va darsliklariniraqamlashtirib, ochiq ilmiy platformaga joylashtirish zarur. Bu yosh tadqiqotchilar uchun yangi manbaviy imkoniyat yaratadi.

Jadid maktablari faoliyati bo’yicha tarixiy-statistik bazani yaratish. 1900–1917-yillar oralig’ida tashkiletilgan yangi usuldagi maktablar soni, joylashuvi, dasturlari va o’quvchi soni haqidagi ma’lumotlarni yagona ilmiy bazaga jamlash Behbudiy ta’lim islohotlari miqyosini aniq ko’rsatishga yordam beradi. Behbudiy publitsistikasini sotsiologik va diskursiv tahlil asosida o’rganish. “Oyna” jurnalidagi maqolalarni nafaqat tarixiy, balki ijtimoiy kommunikatsiya va ommaviy ong tahlili nuqtai nazaridan o’rganish milliy matbuot tarixini chuqurroq anglash imkonini beradi. Behbudiy asarlarini zamonaviy ta’lim jarayoniga integratsiya qilish. “Muallim avval” va “Risoi jadida” asarlaridagi metodik tamoyillar bugungi pedagogika fakultetlari va o’qituvchilar tayyorlash dasturlarida qo’llanilishi lozim. Bu milliy qadriyatlar asosida ilg’or ta’lim modelini shakllantirishga xizmat qiladi. Dramatik merosni sahna va media formatida qayta talqin qilish. “Padarkush” dramasi asosida zamonaviy teatr va kinoloyiha yaratish orqali Behbudiy g’oyalarini keng ommaga yetkazish, yosh avlodda milliy tarix va ma’naviyatga qiziqishni oshiradi. Behbudiy nomidagi ilmiy mukofot va grantlarni joriy etish. Yosh tadqiqotchilar, tarixchilar va pedagoglar o’rtasida Behbudiy nomidagi ilmiy grantlar va mukofotlar tashkil etish jadidshunoslik sohasidagi izlanishlarni rag’batlantiradi. Umuman olganda, Mahmudxo’ja Behbudiy merosi – o’zbek xalqining ma’rifat, milliy uyg’onish va zamonaviy tafakkur sari yo’lini yoritgan tarixiy-ma’naviy manbadir. Uning g’oyalari nafaqat o’tgan asrda, balki hozirgi davrda ham o’z dolzarbligini yo’qotmagan. Behbudiy tajribasini tizimli

o'rganish, uning ta'lim, madaniyat va milliy o'zlik haqidagi qarashlarini amaliy hayotga tatbiq etish – O'zbekistonning intellektual va ma'naviy taraqqiyotini mustahkamlashda muhim omil bo'lib xizmat qiladi.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR RO'YXATI:

1. Qosimov, B. (1997). Jadidchilik va ma'rifat. – Toshkent: O'zbekiston.
2. Turdiyev, Sh. (2003). Mahmudxo'ja Behbudiy va o'zbek matbuoti tarixi. – Toshkent: Fan nashriyoti.
3. Karimov, N. (2010). O'zbek dramaturgiyasi taraqqiyoti tarixidan. – Toshkent: Ma'naviyat.
4. Olimov, S. (2015). Jadid pedagogikasining shakllanish jarayoni. – Toshkent: TDPU ilmiy nashrlarito'plami.
5. Abdukarimova, Z. (2018). Mahmudxo'ja Behbudiy darsliklarining metodik tahlili. – “Ta'lim vainnovatsiyalar” jurnali, №2, 45–52-betlar.
6. Boltaboev, H. (1999). Jadidchilik harakati va o'zbek milliy uyg'onishi. – Toshkent: Fan.
7. Fitrat, A. (1918). Oila va tarbiya haqida. – Samarqand: Jadid matbaasi.
8. Çetinsaya, F. (2003). The Ottoman Legacy and the Turkish Republic: Political Islam and National Identity in Central Asia. – London: I.B. Tauris.
9. Bennigsen, A., & Lemercier-Quelquejay, C. (1960). Muslim National Communism in the Soviet Union: A Revolutionary Strategy for the Colonial World. – Chicago: University of Chicago Press.
10. Khalid, A. (2015). Making Uzbekistan: Nation, Empire, and Revolution in the Early USSR. – Ithaca: Cornell University Press.
11. G'afurov, I. (2007). Mahmudxo'ja Behbudiy merosi va milliy uyg'onish g'oyalari. – “Tarix va hozirgizamon” jurnali, №4, 12–20-betlar.
12. O'zbekiston Fanlar akademiyasi Tarix instituti arxiv hujjatlari. Fond 23, ro'yxat 4. (1914–1917-yillar statistik ma'lumotlari).
13. Milliy kutubxona arxiv fondi. (1904–1918). Behbudiy darsliklari nashr statistikasi. – Toshkent.
14. Turkiston viloyatining gazetasi. (1915). “Padarkush dramasi Samarqandda namoyish etildi”. – №32-son.
15. O'zbekiston Matbuot tarixi arxivi. (2018). “Oyna” jurnali sonlari bibliografik ko'rsatkichi (1913–1915). – Toshkent: Matbuot tarixi markazi/